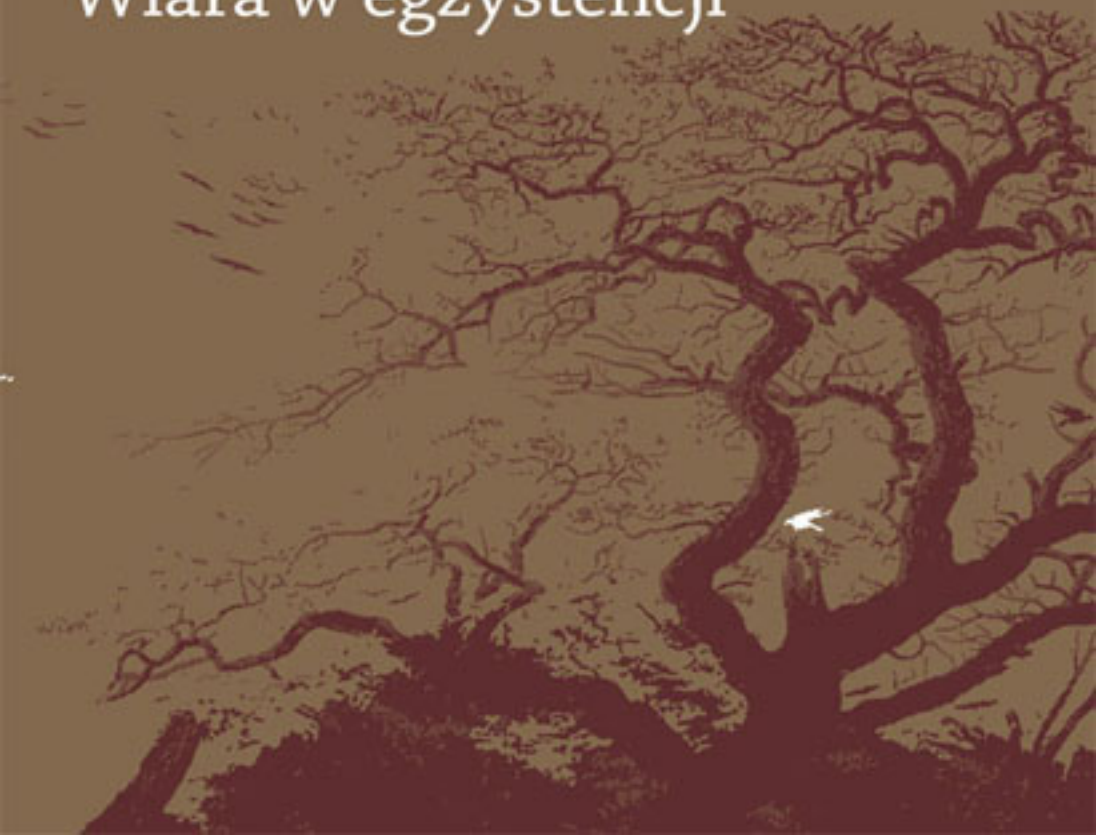

Andrzej Słowikowski
Wiara w egzystencji

FUNDACJA NA RZECZ NAUKI POLSKIEJ

Andrzej Słowikowski

**WIARA W EGZYSTENCJI
TEORETYCZNY WYMIAR
CHRZEŚCIJAŃSKIEGO IDEAŁU
W PISMACH PSEUDONIMOWYCH
SØRENA KIERKEGAARDA**

WARSZAWA–TORUŃ 2015

Książka wydana przez
Fundację na rzecz Nauki Polskiej
w ramach programu Monografie FNP

Redaktor tomu
Magdalena Bizior-Dombrowska

Korekty
Aleksandra Zdanowicz

Projekt okładki i obwoluty
Barbara Kaczmarek

Printed in Poland
© Copyright by Andrzej Słowikowski
and Fundacja na rzecz Nauki Polskiej
Warszawa 2015

ISBN 978-83-231-3340-7

**WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu Mikołaja Kopernika**

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 611 42 95, fax +48 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax: +48 56 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze
Druk i oprawa: Abedik Sp. z o.o.
ul. Glinki 84, 85-861 Bydgoszcz

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	7
WSTĘP	9
ROZDZIAŁ 1. PROJEKT EGZYSTENCJALNEJ KONCEPCJI WIARY	
W PISMACH PSEUDONIMOWYCH	19
Punkt wyjścia – dialog pseudonimów	19
Metoda Kierkegaarda: dialektyka jakościowa – podwojenie – dialektyka komunikacji	24
Dialektyczny węzeł: egzystencja + wiara = chrześcijaństwo	32
ROZDZIAŁ 2. KATEGORIALNA STRUKTURA WIARY W PISMACH	
PSEUDONIMOWYCH	59
Metody analizy i schemat interpretacyjny pism pseudonimowych	59
Duch	73
Wolność	135
Prawda	228
Duch, wolność, prawda a wiara	376
ROZDZIAŁ 3. FENOMENOLOGIA CHRZEŚCIJAŃSTWA WEDŁUG	
KIERKEGAARDA	393
Fenomenologia wiary – chrześcijaństwo jako określenie (możliwość) istoty człowieka w egzystencji	393
Fenomenologia stawania się i bycia chrześcijaninem – chrześcijaństwo jako realizacja istoty człowieka w egzystencji	405
Fenomenologia pojedynczego chrześcijanina – chrześcijaństwo jako urzeczywistnienie istoty człowieka w egzystencji	418
ZAKOŃCZENIE	437
BIBLIOGRAFIA	441
WYKAZ SCHEMATÓW	453
SUMMARY	455
INDEKS OSOBOWY	459

Wstęp

Przedmiotem tej książki jest egzystencjalna myśl duńskiego filozofa Sørensa Kierkegaarda (1813–1855) rozpatrywana jako pewien szczególny projekt antropologiczny, którego zadaniem jest odpowiedzieć na pytanie: co to znaczy stawać się i być chrześcijaninem? Nie ma wątpliwości, że dzieło Kierkegaarda w swym najgłębszym rdzeniu ma wymiar chrześcijańskiej antropologii egzystencjalnej, w której centrum stoi jednostka jako niepowtarzalny i wyjątkowy byt ludzki, odkrywający swoją prawdę o sobie tylko w wierze, będącej zawsze indywidualną relacją z Bogiem. Rozważania przedstawione w tej książce opierają się na podstawowym założeniu, że chrześcijaństwo ukazane przez Kierkegaarda stanowi egzystencjalne ujęcie wiary, wskazujące bardzo konkretnie na istotę bycia człowiekiem, której nie można ostatecznie wyeksplikować i zrealizować poza własną, jednostkową egzystencją.

Z jednej strony więc twórczość Kierkegaarda można określić jako antropologię, gdyż chodzi w niej o próbę odsłonięcia istoty bycia człowiekiem. Z drugiej jednak – nie jest to antropologia przedmiotowa, skupiająca się na samym przedmiocie wiedzy, ale antropologia egzystencjalna, dla której centrum stanowi jednostka (podmiot), swoim życiem zaświadcza o sensie chrześcijaństwa. Metoda twórcza Kierkegaarda polega wszakże na tym, że na pierwszy plan zawsze wysuwa się element egzystencjalny, który ma nakłaniać czytelnika do konfrontacji samego siebie z przedstawionymi treściami. To, co można by nazwać elementem antropologicznym jego twórczości, jest ukryte pod powierzchnią przekazu. Nie ma jednak wątpliwości, że gdyby go nie było, pisma duńskiego filozofa pozostałyby świetnymi, ale co najwyżej chwilowymi, intuicyjnymi wglądami w istotę człowieka.

Najogólniej twórczość Kierkegaarda można podzielić na cztery grupy tekstów: 1) pisma pseudonimowe; 2) mowy budujące; 3) inne

prace sygnowane przez niego własnym nazwiskiem, zarówno te wydane, jak i niewydane za jego życia; 4) pisany przez całe dorosłe życie, ale nieprzeznaczony do publikacji *Dziennik*. Książka ta skupia się na pierwszej grupie tekstów Kierkegaarda – pismach pseudonimowych. W ich skład wchodzi wszystkie najważniejsze prace filozoficzne, dzięki którym zyskał on swoje miejsce w historii myśli zachodnioeuropejskiej, szeroko oddziałując na dwudziestowieczną filozofię, zwłaszcza na egzystencjalizm¹. Pisma pseudonimowe w dziele Kierkegaarda stanowią niewątpliwie zamkniętą i wyróżniającą się całość – są celowo skonstruowanym i brawurowo zrealizowanym projektem, mającym poprowadzić czytelnika przez zawilości różnych postaw egzystencjalnych, aż do ujawnienia mu tej najistotniejszej, chrześcijańskiej. Jako źródło uzupełniające, zgodnie ze zwyczajem przyjętym w krytycznej literaturze przedmiotu na świecie, zostanie tu wykorzystany *Dziennik* – znakomicie uzupełniający i dopowiadający najważniejsze wątki pism pseudonimowych, a niekiedy nawet znacznie je pogłębiający.

Główny zabieg interpretacyjny zastosowany w tej książce polega na tym, by odczytać pisma pseudonimowe Kierkegaarda w taki sposób, aby uwidocznic zwartą i przemyślaną antropologię zawartą w jego myśli. To, że nie tworzy on żadnego systemu wiedzy, którego celem byłby obiektywny wykład na temat filozoficznie rozumianej istoty człowieka, jest oczywiste, bezdyskusyjne i konieczne do przyjęcia dla każdego, kto chce się na poważnie zajmować jego dziełem. Nie zmienia to jednak faktu, że aby zrealizować swój majeutyczny cel, polegający na zachęceniu czytelnika do pogłębiania własnego życia duchowego, Kierkegaard musiał rozwinąć bardzo spójny spo-

---

¹ Søren Kierkegaard poza teologicznym i filozoficznym środowiskiem Kopenhagi swoich czasów pozostał myślicielem nieznanym. Jego teksty zaczęły być tłumaczone na inne języki i komentowane dopiero kilkadziesiąt lat po jego śmierci. Co prawda w kręgu protestanckich teologów skandynawskich i niemieckich Kierkegaard był czytany już w drugiej połowie XIX wieku, jednak zasadnicza recepcja jego dzieła w szerokich kręgach intelektualnych zaczęła się w Niemczech dopiero na początku XX wieku. Por. M. Klentak-Zabłocka, *Ślad Abrahama. Zarys niemieckiej recepcji dzieła Kierkegaarda na przełomie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 5–7.

sób myślenia nad tym, kim u swych podstaw jest człowiek. Dokończył tym samym daleko idącą konceptualizację fenomenów ludzkiej duchowości, tworząc bardzo mocno przemyślaną i świetnie skonstruowaną sieć kategorialną. Z jej pomocą starał się uchwycić sens stawiania się i bycia chrześcijaninem w ludzkiej egzystencji. Jednocześnie chciał go tak przedstawić, by rzeczywiście pobudzić czytelnika do refleksji nad sobą. Prawdziwy chrześcijanin żyjący zgodnie ze wzorem Pisma Świętego był dla niego wszak tą właśnie jednostką, która w najgłębszy sposób zaświadcza swoją egzystencją o sensie człowieczeństwa.

Podstawowy zabieg metodologiczny w tej książce – której celem jest uchwycenie najważniejszych ustaleń Kierkegaarda względem duchowej istoty człowieka i sposobu jej realizacji w egzystencji jednostki – polega na takiej lekturze pism pseudonimowych duńskiego filozofa, by wydobyć z nich tę kategorialną sieć. Chodzi tu zarówno o to, aby przeanalizować ją na poziomie poszczególnych fenomenów, jak i uwidocznic oraz zinterpretować jej ogólny kształt stanowiący o chrześcijańskim i egzystencjalnym przesłaniu pism pseudonimowych. Zabieg ten idzie tropem znanego stwierdzenia Ericha Przywary, który zasugerował, że Kierkegaarda należy czytać Kierkegardem².

Zaproponowane ujęcie ma wymiar tematyczny i jest zorganizowane wokół pojęć wiary i egzystencji jako dwóch kluczowych terminów antropologii duńskiego filozofa. Ich analiza skupia się całkowicie na tekstach Kierkegaarda, by ukazać, jak rozumiał on stawianie się i bycie chrześcijaninem, a więc w konsekwencji możliwość realizacji istoty człowieczeństwa w egzystencji pojedynczego człowieka. Za prekursora takiego podejścia do dzieła duńskiego filozofa w Polsce należy uznać Antoniego Szweda, który w punkcie wyjścia swojej pracy *Między wolnością a prawdą egzystencji* czyni założenie, że Kierkegaard to myśliciel racjonalny, konstruujący w swoich pismach pseudonimowych pewien uporządkowany i obiektywizujący dys-

² E. Przywara, *Das Geheimnis Kierkegaards*, Verlag Von R. Oldenbourg, München–Berlin 1929, s. VI; odniesienie za: J. A. Prokopski, *W zwierciadle Kierkegaarda*, w: W. Lowrie, *Kierkegaard*, tłum. J. A. Prokopski, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2011, s. 10.

kurs dotyczący tego, kim w swej istocie jest człowiek³. Prezentowana książka, korzystając z wyników osiągniętych przez Antoniego Szweda, jednocześnie stara się wejść na nowe pole interpretacyjne ukazujące Kierkegaarda jako myśliciela systematycznego, to znaczy takiego, którego dzieło stanowi zwartą pojęciowo konstrukcję.

Systematyzacja myśli Kierkegaarda dokonana w tej książce wydaje się rzeczywistą nowością nie tylko w polskiej, ale również w światowej literaturze przedmiotu. Jest ona bowiem próbą sięgnięcia w głąb jego myśli i dotarcia do poziomu, na którym odsłania się, jak wykorzystywane przez niego kategorie łączą się ze sobą i tworzą pewną nierozzerwalną, semantyczną całość. Widziane z tej perspektywy pisma pseudonimowe są nie tylko pewnym intuicyjnym wglądem w to, jak duchowo może działać i istnieć człowiek, ale zdają się pokazywać, że duchowy kształt każdej jednostki opiera się na pewnej głębszej i wspólnej wszystkim ludziom metafizycznej konstrukcji. To ona zarazem umożliwia i porządkuje rzeczywiste bogactwo przeżyć, zachowań i postaw ludzkich. W odniesieniu do niej można poszukiwać w twórczości duńskiego filozofa pewnych podstawowych praw rządzących duchowym rozwojem człowieka – mając jednak świadomość, że zweryfikować ich poprawność można tylko dzięki zaangażowaniu się w swoją własną egzystencję, a nie przez ich intelektualną znajomość. Książka ta argumentuje więc, że antysystemowość myśli Kierkegaarda nie oznacza jej irracjonalności, niespójności czy chaotyczności. Z jednej strony duński filozof celowo nie prezentuje swoich rozważań w sposób systematyczny, by element spekulatywny nie przeciążył elementu egzystencjalnego (postulatywnego), z drugiej – nie mógłby być wiarygodny na postulatywnym poziomie swojej twórczości, gdyby nie stała za tym bardzo dobrze skonstruowana sieć kategorialna.

³ A. Szwed, *Między wolnością a prawdą egzystencji. Studium myśli Sorena Kierkegaarda*, Antyk, Kęty 1999. Wśród innych prac poświęconych dziełu Kierkegaarda, reprezentujących podobny punkt widzenia, warto wymienić: F. Bousquet, *Le Christ de Kierkegaard. Devenir chrétien par passion d'exister*, Desclée, Paris 1999; A. Clair, *Pseudonymie et paradoxe. La pensée dialectique de Kierkegaard*, Vrin, Paris 1976; D. Gouwens, *Kierkegaard as religious thinker*, Cambridge University Press, New York 1996.

Co więcej, dopiero ujawnienie tej organizującej rozważania Kierkegaarda, ukrytej pod powierzchnią jego dzieła, pojęciowej konstrukcji pozwala na pogłębienie analiz poszczególnych kategorii. Odślania ona bowiem niedostrzegalne inaczej, a istniejące między nimi powiązania i związki znaczeniowe. Dzięki zastosowanej metodzie interpretacyjnej można znacznie precyzyjniej niż w dotychczasowej literaturze przedmiotu opisać takie istotne fenomeny Kierkegaardowskiego opisu duchowego funkcjonowania człowieka, jak na przykład: jaźń, lęk, świadomość grzechu, możliwość zgorzenia czy cierpienie.

Książka ta zaczyna się rozdziałem wstępnym, w którym zostają rozpoznane i pokrótce scharakteryzowane główne zagadnienia i pojęcia pism pseudonimowych. Chodzi tu w pierwszej kolejności o problematykę samych pseudonimów oraz ich znaczenie dla odpowiedniego zrozumienia i wyrażenia zamysłu twórczego Kierkegaarda. Dalej następuje krótki rys metody zastosowanej w pismach pseudonimowych, ze szczególnym uwzględnieniem dialektyki jakościowej, podwojenia oraz dialektyki komunikacji. W trzecim podrozdziale jest mowa o najważniejszych elementach egzystencjalnego ujęcia wiary w pismach pseudonimowych, takich jak: opozycja tego, co realne, i tego, co idealne; pojęcie egzystencji; pojęcie syntezy; krótka prezentacja „stadiów egzystencji”; definicja wiary ze wskazaniem na kategorie ducha, wolności i prawdy jako najważniejsze wyznaczniki antropologiczne pism pseudonimowych; oraz na koniec odniesienie problemu egzystencji i wiary do chrześcijaństwa.

Po tym wstępnym rozdziale pojawia się główna, analityczna część książki mająca na celu odkryć i szczegółowo przebadać schemat kategorialny wyłaniający się z przyjętej metody lektury pism pseudonimowych. Część ta składa się z pięciu podrozdziałów. Pierwszy przedstawia metody analizy i schemat interpretacyjny. Jako szczegółowe metody analizy pism pseudonimowych zostają wykorzystane metoda strukturalna i fenomenologiczna, idące za rozpoznaniem metod twórczych samego Kierkegaarda. Pierwsza odpowiada za wytypowany schemat interpretacyjny, druga za analizę poszczególnych kategorii na niego się składających. Trzy główne podrozdziały analizują kolejne kategorie duchowego opisu człowieka pism pseudo-

nimowych zgodnie z porządkiem trzech najważniejszych wyznaczników antropologicznych, podlegających najogólniejszej kategorii wiary. Najpierw duch analizowany przez pryzmat wewnętrznosci, świadomości i subiektywności; dalej wolność widziana z perspektywy lęku, wyboru i powtórzenia; i wreszcie prawda reprezentowana przez świadomość grzechu, paradoks i naśladowanie. Ostatni, piąty podrozdział stanowi ogólną interpretację szczegółowo analizowanego we wcześniejszych podrozdziałach schematu kategorialnego. W tej perspektywie wyznaczniki ducha, wolności i prawdy stają się tymi elementami, przez które może realizować się chrześcijaństwo jako wiara jednostki w egzystencji.

Książkę zamyka podrozdział będący próbą spojrzenia na pisma pseudonimowe duńskiego filozofa z perspektywy metapoziomu interpretacyjnego. Chodzi tu o wskazanie na to, w jaki sposób realizuje się w nich chrześcijański ideał, którego wymagania stojące przez każdym człowiekiem chciał przedstawić w swojej twórczości Kierkegaard. W tym kontekście pisma pseudonimowe zostają zinterpretowane jako pewien projekt chrześcijańskiej fenomenologii wiary. Pierwszy podrozdział ukazuje, jak postulowana fenomenologia Kierkegarda inspirowała się na poziomie formalnym filozofią Hegla i jego fenomenologią ducha, jednocześnie dokonując całkowitego przewartościowania jej przedmiotu z ogólnego systemu wiedzy na egzystencję jednostki. Dalej następuje próba wydzielenia swobodnego eidosu pism pseudonimowych w postaci problematyki stawania się i bycia chrześcijaninem, ukazującej istotę chrześcijaństwa nie w postaci doktryny, ale komunikacji egzystencjalnej. W ostatnim podrozdziale zostaje natomiast przedstawiona, wynikająca z takiej wizji chrześcijaństwa, problematyka pojedynczego chrześcijanina, który jako jedyny w stosunku do niższych form religijności może przez swoją egzystencję wyrazić istotę człowieczeństwa w doczesności, stać się świadkiem prawdy.

Należałoby tu jeszcze wspomnieć, że zastosowana metoda wyklucza udział w interpretacji dzieła Kierkegarda wątków biograficznych. Nie z powodu ich nieobecności w jego twórczości, bo przeciwnie, często są dość łatwo rozpoznawalne, ale w związku z przekonaniem, że zaprezentowana w jego tekstach antropologia

duchowości jest wartością, która zasadniczo przekracza jego własną biografię i funkcjonuje doskonale jako opis egzystencji ludzkiej również bez jej znajomości. Mówiąc jeszcze inaczej, twórczość Kierkegaarda nie tylko korzysta z jego biografii, ale i tworzy ją. On sam podkreśla, że jego działalność pisarska wychowała go, ale, jak się wydaje, nie oczekiwał on od czytelnika, by śledził losy życiowe autora, ale by na podstawie tego, co u niego wyczytał, zaczął rozumieć i zmieniać swoje życie.

W prezentowanej książce nie ma też żadnych bezpośrednich odniesień do sposobu rozumienia doktryny chrześcijańskiej, zarówno w wydaniu luteranckim, jak i katolickim. Śledzenie wpływu teologii luteranckiej na myśl Kierkegaarda nie stanowiło tu przedmiotu badań, ani tym bardziej nie był nim stosunek Kierkegaarda do katolicyzmu. Autorowi chodziło bowiem o ukazanie filozoficzno-antropologicznej wagi rozpoznania Kierkegaarda, który na pytanie dotyczące istoty człowieczeństwa daje odpowiedź w postaci wymogu egzystencjalnej realizacji ideału chrześcijańskiego przez każdą jednostkę poszukującą najwyższego i ostatecznego sensu bycia człowiekiem.

W rozprawie zostały umieszczone schematy, które w sposób uproszczony mają zobrazować zawiłości dialektyki Kierkegaarda i jednocześnie dać wyobrażenie o spójności jego myślenia. Większość schematów jest bowiem oparta na tym samym planie konstrukcyjnym, próbującym odwzorować najogólniejszy sposób kategoryzowania rzeczywistości ludzkiej przez duńskiego filozofa.

W warstwie źródłowej wykorzystano przede wszystkim polskie i francuskie przekłady dzieł Kierkegaarda. W przypadku tych dzieł, dla których wciąż brakuje polskich przekładów, obok tłumaczeń francuskich zostały podane też odniesienia do ostatniego zbiorowego i wzorcowego wydania duńskiego.

Książka ta jest skróconą i poprawioną wersją pierwszej części rozprawy doktorskiej pod tytułem „Chrześcijaństwo jako egzystencjalna koncepcja wiary w pismach pseudonimowych i mowach budujących Sorena Kierkegaarda” obronionej pod kierunkiem profesora Mariana Grabowskiego na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Rozprawa ta była bardzo obszerna i w rzeczywistości składała się z dwóch niezależnych

części: pierwszej, będącej próbą odczytania na nowo pism pseudonimowych Kierkegaarda, i drugiej, stanowiącej pierwsze w Polsce i jedno z nielicznych na świecie opracowanie jego mów budujących. Obie części łączyła wspólna metoda odczytania myśli duńskiego filozofa, starająca się ją przedstawić jako spójną pojęciowo konstrukcję antropologiczną, przy jednoczesnym pełnym poszanowaniu i uwzględnieniu jej egzystencjalnego wymiaru. Istotną tezą spajającą obie części było przekonanie, że dzieło Kierkegaarda istnieje jako zaplanowana przez niego całość, dlatego też w jego odczytywaniu trzeba mieć świadomość równoważności pism pseudonimowych i mów budujących dla możliwości zrozumienia chrześcijańskiego przesłania jego myśli. Są one jak dwa filary, na których się ona wspiera, tak że uwzględnienie tylko jednej części niesie niebezpieczeństwo zniekształcenia wizji ideału chrześcijańskiego, jaki chciał odsłonić ludziom żyjącym w „chrześcijańskim świecie” Kierkegaard.

W stosunku do całości dzieła duńskiego filozofa pisma pseudonimowe dostarczają teoretycznej podstawy – są filozoficznym projektem mającym na celu określenie miejsca chrześcijaństwa jako „wiary w egzystencję” na mapie duchowej człowieka, wskazanie na ten obszar, gdzie ono się rzeczywiście i ostatecznie wydarza. Mowy budujące stanowią zaś próbę zagłębienia się w to, co to znaczy żyć i działać jako chrześcijanin, mają wymiar bardziej praktyczny i religijny – są swego rodzaju przewodnikiem życia chrześcijańskiego przedstawiającym, na czym polega „egzystowanie w wierze, nadziei i miłości”.

Dlatego też obie części omawianej rozprawy zostały od początku zaplanowane i były pisane jako dwie niezależne książki. Każda z nich stanowi osobną, zamkniętą całość, może zatem być czytana oddzielnie i niezależnie od drugiej, przy świadomości, że osobno ukazują one tylko część myśli duńskiego filozofa, a nie jej pełnię. To rozdzielanie ma swoje oczywiste plusy. Z jednej strony pozwala skonfrontować stanowisko autora z istniejącymi już na rynku wydawniczym pozycjami poświęconymi pismom pseudonimowym Kierkegaarda, z drugiej wskazuje na wagę mów budujących dla możliwości całościowego odczytania jego twórczości oraz uwidacznia ich tematyczną wartość i odrębność w stosunku do pism pseudonimowych. Od-

powiada to zresztą konceptowi samego dzieła Kierkegaarda, który celowo podzielił swoje rozważania na dwie odrębne grupy tekstów, pisanych i wydawanych naprzemiennie w tym samym czasie.

Chciałbym w tym miejscu z całego serca podziękować Panu Profesorowi Marianowi Grabowskiemu, bez którego determinacji, życzliwości, wyrozumiałości, pomocy i opieki merytorycznej nigdy nie powstałaby moja rozprawa doktorska, a w konsekwencji również ta książka. Tekstom Pana Profesora, jego uwagom i rozmowom z nim zawdzięczam najwięcej. Szczególne podziękowania składam Panu Profesorowi Antoniemu Szwedowi – jego praca komentatorska i translatorska nad dziełem Kierkegaarda stanowiła dla mnie ważną inspirację i pomoc. Niezwykle cenne były dla mnie też jego uwagi zawarte w recenzji mojej rozprawy doktorskiej.

Wreszcie, najgłębiej jak umiem, choć nie da się tego wyrazić słowami, pragnąłbym podziękować Mojej Babci, Moim Rodzicom oraz Mojej Żonie za miłość, dobroć oraz wsparcie, jakie od nich otrzymałem.